

Библиографические ссылки

1. Wollen wir die Ansiedlung von Deutsch-Russen Ostafrika [Text] // Deutsch Ostafrikanische Zeitung. – Vom, 31.03.1906. – Nr. 13. – S. 1.
2. Aus der Kolonie: Deutsch russische Ansiedlung [Text] // Ibid. – Vom 20.05.1906. –Nr.20. – S. 2.
3. Kaukasusdeutsche für Ostafrika [Text] //Deutsche Kolonialzeitung. – Berlin 1907. – Nr. 24. – S. 240.
4. Eichler, Ad. Russlanddeutsche im Reich, in: Der Wanderweg der Russlanddeutschen [Text] / A. Eichler // Jahrbuch der Hauptstelle für die Sippenkunde des Deutschtums im Ausland. – (Hrsg.) von Deutschen Ausland Institut. – 4 Jahrgang (1939). – S. 267–271.
5. **Samassa, P.** Die Besiedlung Deutsch [Text] / P. Samassa. – Ostafrika. – Leipzig: Deutsche Zukunft, 1909. – 313 s.
6. **Tetzlaff, R.** Koloniale Entwicklung und Ausbeutung. Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutsch [Text] / R. Tetzlaff. – Ostafrikas, 1885 – 1914. – Berlin: Duncker und Humblot, 1970.– 309 с.
7. Deutsch-Russen in Ostafrika [Text] // Usambara-Post. – Vom 24.10.1906. – Nr. 51. – S. 4.
8. **Zechlin, E.** Volksdeutsche Siedlungsversuche in Deutsch Zechlin [Text] / E. Zechlin, Edith Ruppel. – Ostafrika. – Leipzig, 1944. – 99 s.

Надійшла до редколегії 15.01.2016

УДК 94:338.43(477.82) «18/.19»

Н. Й. Романюк

Житомирський національний агроекологічний університет

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПІДПРИЄМНИЦТВО НІМЦІВ НА ВОЛИНІ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Розглянуто різні форми господарювання німців у землеробстві, тваринництві та переробній промисловості Волині, наведено приклади їх підприємництва в XIX на початку XX ст. Господарства німців вирізнялися кращою технічною оснащеністю, раціональним користуваннямземельними угіддями, їх удобренням, прогресивними технологіями у землеробстві та тваринництві. В умовах краю помітна роль німців у роз-

виту лісорозробної, деревообробної, суконної, паперової, борошномельної, пивоварної промисловості переважно в сільській місцевості.

Ключові слова: німці, сільське господарство, промисловість, підприємництво, Волинь.

Рассмотрены различные формы хозяйствования немцев в земледелии, животноводстве и перерабатывающей промышленности Волыни, приведены примеры их предпринимательства в XIX начале XX в. Хозяйства немцев отличались лучшей технической оснащённостью, рациональным использованием земельными угодьями, их удобрением, прогрессивными технологиями в земледелии и животноводстве. В условиях края заметная роль немцев в развитии лесоразрабатывающей, деревообрабатывающей, суконной, бумажной, мукомольной, пивоваренной промышленности преимущественно в сельской местности.

Ключевые слова: немцы, сельское хозяйство, промышленность, предпринимательство, Волинь.

Der Verfasser geht auf verschiedene Wirtschaftsformen der Deutschen im Ackerbau, der Viehzucht und der verarbeitenden Industrie Wolhyniens ein und bringt Beispiele ihrer unternehmerischen Leistungen am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jh. Die Wirtschaften der Deutschen, so der Autor, zeichneten sich durch bessere technische Ausstattung, rationale Nutzung der Ländereien, Düngung und fortschrittliche Technologien in Ackerbau und Tierzucht aus. Auf lokaler Ebene, vorwiegend in ländlichen Gegenden, spielten die Deutschen auch in der Entwicklung der Forstwirtschaft und der Holzverarbeitenden Industrie, bei der Herstellung von Tuchttextilien, Papier sowie in der Mehl- und Bierproduktion eine beachtliche Rolle.

Schlagwörter: Deutsche, Landwirtschaft, Industrie, Unternehmertum, Wolhynien.

The author considers various forms of management used by Germans in the rural economy and in the processing industry in Volhyn. He also gives examples of their enterprising in the 19th and the early 20th centuries. The role of Germans in a wide range of economic activity as well as in the development of private initiative was different, controversial and depended on the government's policy.

In the 19th century the German colonization of provinces in Right-bank Ukraine, and especially of Volhyn province had definitely an agrarian character, though the certain number of Germans were engaged in industry. A prevalent form of land tenure was rent, although Germans exerted every effort to have the land in their property. A total area of German land tenure was rapidly growing, forcing authorities to adopt legal restrictions. According to the statistic of that time the allotments of German landowners were in most cases up to 50 dessiatinas in size. There were only a few Germans among the large landowners in that region. The biggest landowner in the second half of the 19th century was V. Rau. The total area of his landed property was 22,387 dessiatinas. The prosperous landlords in the early 20th century were the Arndt (the owners of 3507 dessiatinas in Zhytomyr and Novograd-Volynsk districts), G. Rein (the owner of 3579

dessiatinas in Ostroh district), F. Banautu (the owner of 6601 dessiatinas in Rivne district).

The German households were notable for better technical equipment, rational usage of land and its fertilizing, progressive technologies applied in farming and livestock raising.

The archival documents mention: «The area of German households varied from 1,5 dessiatinas to 20-30 dessiatinas. Owing to their hard work and initiative the German peasants were able to hold out on low-yield soils». There was an interesting fact - our peasant owing 3-4 dessiatinas of land was not ready to keep a cow, but he always had at least two scraggy horses. The German one, by contrast, stated that it was not beneficial to keep horses if you had less than 4-5 dessiatinas of land and you didn't intend to use these horses because lack of work. But every German peasant, being the owner of 3-4 dessiatinas of land, kept 1 or 2 cows. The owners of households with 10-15 dessiatinas of land kept 4-5 cows, and they tried to provide them with the largest amount of feed in order to profit more by selling of butter.

In that region the role of Germans in the development of wood processing, cloth, paper, flour milling, brewing industries was significant predominantly in rural areas. Using the existing forests initiative Germans were engaged in forest exploitation, they founded sawmills and various wood processing enterprises. The German settlers started the production of cloth and in 1832 near Rozhyshe town of Lutsk district they founded the colony Vovnianka, which became an example of the industrial colony. The craftsmanship was mainly represented by workshops - chiefly by blacksmith's shops, carpenter's and sewing workshops. Mills, sausage and oil shops, bakeries constituted the certain portion as well.

Thus, an integration of Germans into the economic relations in Volhyn had a positive effect on the development of agriculture, industry, commerce and business.

Keywords: Germans, agriculture, industry, entrepreneurship, Volhyn region.

Євроінтеграційні процеси ХХІ ст. спонукають народи різних держав розвивати чинники, які сприяють пошуку шляхів прибуткового виробництва, задоволення необхідних життєвих потреб людей, збереження довкілля, поліпшення охорони здоров'я, мирного співіснування. У сучасному світі набувають розвитку процеси, які об'єднують народи заради Творення, Добробуту, збереження земних Благ. Народи, минаючи протиріччя, які мали місце в минулому, намагаються зосередити історичну пам'ять на тих моментах, які зближують різні етноси. Таким позитивним прикладом є вплив підприємницької ініціативи і передового господарювання німців-колоністів Волині на покращення господарської діяльності місцевого населення.

Серед сучасних українських істориків, які досліджують етнічний аспект соціально-економічного життя Правобережної України і, зокрема, Волині в пореформену добу, варто відзначити науков-

ців: М. Бармака [1], В. Васильчука [2], М. Костюка [15], В. Надольську [18], О. Суліменка [25], М. Лутай [17].

Виробнича діяльність німців на Волині відображена в окремих працях німецьких дослідників. Цікаві дослідження з історії Волині зміщені в німецькомовному часописі «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»), який був заснований 1954 р. в Штутгарті колишніми переселенцями і виходив до початку 80-х років ХХ ст. Проблема адаптації німців до місцевих умов України, різні аспекти їхнього господарського життя та підприємницька діяльність досліджені в роботах Н. Арндта [28; 29], Б. Праксенталера [32].

Цінними в цьому плані є дослідження Н. Арндта, предки якого жили в Житомирському повіті й були багатими землевласниками. Саме він став одним з ініціаторів створення в Німеччині 1975 р. «Historischer Verein Wolhynien» («Історичного товариства волинян»). З 1979 р. товариство почало видавати щорічник «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), в якому були надруковані праці Н. Арндта, В. Гізбрехта, Г. Гольца та ін. [30, 31]. З ініціативи Н. Арндта в 1998 р. був виданий збірник найцікавіших публікацій, зміщених у різних номерах «Wolhynische Hefte» у перекладі російською мовою під назвою «Родина Волянь» [22].

Переселення німців у приграничні губернії Російської імперії і особливо на Волинь найбільш активізувалося в другій половині ХІХ ст. Саме Волинь на той час була порівняно малозаселеним краєм і значними площами неосвоєних і дешевих земель, що приваблювало сюди переселенців із Царства Польського, Пруссії та Австрії. Основними причинами переселення німців були аграрна реформа 1861 р. в Росії та польське повстання 1863 р. Масовому переселенню німців на територію регіону сприяли значні пільги, які надавав їм царський уряд, сподіваючись послабити польську економічну присутність. Німецьких переселенців звільняли від податків, військової повинності, вони отримували право купувати у власність або ж орендувати державні та поміщицькі землі, утворювати поселення – колонії, проводити свої релігійні обряди. Так, за переписом населення 1897 р. у Волинській губернії нараховувалося 171 300 німців [20, с. 71], а за даними 1914 р. – більше 240 тис. осіб [17, с. 18].

Німці селилися переважно з обох боків Києво-Брестського шосе. Найбільшою концентрація колоністів була у Житомирському, Новоград-Волинському, Ровенському, Луцькому, Дубенському та Володимир-Волинському повітах [15, с. 237]. Так, наприкінці ХІХ ст. в 15 із 20 волостей Новоград-Волинського повіту жили

німці-колоністи, всього 161 поселення. В 1908 р. навколо Новоград-Волинського утворилося близько 30 німецьких колоній. Це Анета, Вишківка, Наталівка, Красилівка, Жозефін, Тернівка, Марушівка, Миколаївка, Нова Романівка, Лагульськ, Сергіївка та ін. [14, с. 111]. Майже 87 % з них були сільськими мешканцями, мали землю на правах оренди та приватної власності. Серед німців-колоністів виділялась окрема група, що залишила свою батьківщину з релігійних мотивів. Це були німці-меноніти, які на початку XIX ст. утворили колонії: Скерневські Голендри, Карлос-Вальд, Антонівка, Вальдгейм. Військова служба суперечила їхнім релігійним переконанням. Найбільш чисельні колонії менонітів були в містечках Рожище та Торчин. Вони внесли помітний вклад у розвиток тваринництва і промислів на Волині, передавали досвід кращого ведення господарств.

Роль німців у широкому спектрі господарської діяльності, підприємства була різною, неоднозначною і залежала від політики держави. Німецька колонізація у XIX ст. Волинської губернії мала аграрний характер, хоча певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Переважаючою формою землекористування німців була оренда землі. Площа німецького землеволодіння швидко зростала, що змушувало владні структури вдаватися до законодавчих обмежень. Однак ці спроби не давали бажаного результату. На початку XX ст. німецьке землеволодіння було на третьому місці після польського та російського. Як свідчить тогочасна статистика земельні ділянки німців – власників здебільшого мали розміри до 50 дес. Серед великих землевласників краю німців було небагато. На початку XX ст. заможними землевласниками були родини Арндтів, яким належало в Житомирському і Новоград-Волинському повітах 3 507 дес. землі, Г. Рейну в Острозькому повіті – 3579 дес., Ф. Банауту в Ровенському повіті – 6601 дес. [24]. У XIX ст. найбільше маєтків у різних повітах губернії мав В. Рау, загальна площа яких становила 2387 дес., Й. Шперліну належало 3775 дес., Ю. Арндту – 3155 дес.; Р. Бендедту – 3455 дес.; Р. Абелью – 2700 дес. [15].

Зауважимо, що де б не селилися представники німецького етносу, всюди намагалися налагодити власне прибуткове виробництво, придбати у власність землю. У фонді Волинської губернської землевпорядної комісії зберігалися численні звернення німців з приводу купівлі земельних ділянок [3]. Багато інформації про придбання землі містять архівні фонди Волинської палати цивільного суду (Ф. 17) і Волинської палати кримінального і цивільного суду (Ф. 19). Так, за відомостями фонду 17, пруський підданий Й. Лангольц 03.08.1862 р.

придбав у поміщика Й. Лозінського ліс площею 137 дес. і 450 сажнів та маєток – хутір Шпирль Заславського повіту [4, арк. 4]. У Житомирському повіті в с. Івановичах колоністи А. Тітке, Л. Бенар, А. Штемке, А. Шульц, К. Плауман, І. Римлянд купили у поміщиків Штакельбергів 840 дес. землі [5, арк. 2]. У колонії Сорочин цього ж повіту 05.02.1876 р. здійснено 12 купчих на землю, власниками якої стали колоністи М. Міллер, Й. Візінгер, Д. Рознер, Б. Паль, Ф. Кенан, А. Нецлав, Ю. Шляг, М. Тімер, А. Кріш, Я. Ортліп, П. Клят [6, арк. 3–5].

Господарства німців вирізнялися кращою технічною оснащеністю, раціональним користуванням земельними угіддями, використанням прогресивних технологій у землеробстві та тваринництві. В архівних документах відзначено: «Німці становили найбільшу кількість хутірських господарств у Новоград-Волинському повіті. В одній Миропільській волості в колоніях: Фрідріховка, Ульяновка, Лучиста, Оразувівка, Дублянівка та ін. нараховувалось понад 600 господарств німців. Завдяки працелюбству і підприємливості німецькі селяни здатні були утриматися на таких малопродуктивних ґрунтах, де наш селянин вважав неможливим поселитися». «Німецькі господарства займали різну площу – від 1,5 дес. до 20–30 дес. Цікавий факт, коли наш селянин на 3–4 дес. відмовлявся утримувати корову, натомість обов'язково тримав хоч би бодай дві худенькі конячки. Німець, навпаки, стверджував, що в господарстві, в якому менше 4–5 дес., утримування коней не вигідне, оскільки для них немає роботи протягом року. Тому кожен німецький господар, навіть за наявності у володінні 3–4 дес. землі, тримав 1–2 корови. У господарствах з 10–15 дес. утримували 4–5 корів, причому старалися своє господарство спрямовувати на максимальне забезпечення худоби кормами, щоб отримати отримувати якомога більший прибуток від продажу масла. Масло скуповували головним чином євреї по 20–30 коп. за фунт, відправляючи продукт до Києва і Одеси. Кілька разів на рік з Києва приїжджали купці і купували тільки корови за вищою ціною, ніж та, яку отримували наші селяни за свою худобу». У господарствах колоністів була поширена так звана червона білоголова «німка», відома як продуктивна молочна корова [7, арк. 398, 400].

Головним джерелом прибутків була худоба та тваринницька продукція, вироблена в господарстві колоніста Х. Добермана, який орендував у колонії Дублянівка 12 дес. піщаної землі, сплачуючи за десятину 3 руб. у рік. Господар старанно обробляв землю, достатньо удобрював, вибираючи для посіву вигідніші в тих умовах культури.

Найбільшу частину поля відводили під жито, картоплю і овес. Жито сіяв після картоплі, ячменю, гречки і конюшини. З жита випікали хліб для себе, овес і картоплю згодовували худобі, яка, з рештою, і приносила прибуток [Там же, арк. 401].

Прикладом підприємництва було господарство І. Гана при с. Волянщина Житомирського повіту. В документах Житомирської повітової землевпорядної комісії відзначено, що «господарство ведеться інтенсивно і приносить достатній прибуток, що субсидій не потребує». Ган запровадив у землеробстві 8-пільну сівозміну з використанням кормового клину та внесенням потрібної кількості добрив. Для виробництва більших обсягів тваринницької продукції в господарстві утримувалась племінна худоба. Крім того, господар володів малярним ремеслом, що давало можливість збільшувати доходи [7, арк. 427].

Аналізуючи джерела та використовуючи краєзнавчі розвідки, знаходимо в німецьких поселеннях багато прикладів прибуткового господарювання. Зокрема, в історико-краєзнавчому нарисі про с. Андрієвичі Новоград-Волинського повіту зазначено, що на території села проживало понад 20 родин німецьких колоністів, які займалися переважно сільським господарством. При цьому вони застосовували нові підходи для обробітки землі – раціонально її обробляли, добре удобрювали ґрунти, розвивали тваринництво. Окремі німці – Клят, Фіц та Янків – побудували вітряки, Єрмус – олійницю, а Шейн – копильню для ковбас [23, с.40].

Цінною для характеристики господарювання і підприємництва німців є хроніка с. Фасова Рудня Житомирського повіту, представлена Л. Кремрінгом, який там народився, а в 1945 р. був висланий на примусові роботи в Свердловськ, де провів 43 роки. «Колонія була заснована в 1875 р. Завдяки тяжкій праці і підприємству наші селяни до початку Першої світової війни досягли кращого рівня життя. Були придбані сільгоспмашини, продуктивні стада худоби і коней» [16, с. 128]. Автор наводить відомості Державного архіву Житомирської області, які стосуються землеволодіння колоністів Фасової Рудні в період, що передував конфіскації їх земель в 1916 р.: Я. Боднер – 24 дес., А. Хефке – 20 дес., Л. Ессе – 22 дес., Г. Франк – 22 дес., Л. Кало – 26 дес., Ф. Каменц – 25 дес., М. Кольм – 34 дес., Х. Мерлінг – 22 дес., А. Педє – 29 дес., А. Загер – 25 дес., Ф. Шепан – 25 дес., Ф. Шульц – 22 дес., А. Зигель – 30 дес.

До наших днів збереглися спогади місцевих жителів сіл Березівки, Черемошного, Дубовця (на той час Житомирського повіту) та інших

про господарювання та громадську діяльність Арндтів, які належали до так званих «німців-колоністів». Родонаачальником «волинських Арндтів» був Юліан Іванович Арндт (1827–1907), який у подальшому став великим землевласником, купцем і вмілим господарем, передаючи досвід і маєтності своїм дітям. Освіта, працьовитість, підприємницький хист стали запорукою придбання значної кількості землі і прибуткового виробництва. Не стали перешкодою для Ю. Арндта складні сімейні обставини: коли йому було 5 років не стало батька, померли перша і друга дружини, залишивши на його утриманні шестеро малолітніх дітей. Проте йому вдалося себе зреалізувати, стати успішним підприємцем.

Про господарську заповзятливість і підприємництво свідчать угоди про придбання землі. Так, Ю. Арндт 1877 р. купив у поміщика Т. Врочинського маєток у с. Мар'янівка Новоград-Волинського повіту загальною площею 617 дес. 984 саж [8, арк. 4]. Згодом 1882 р. Ю. Арндт придбав у К. Шленкера ділянку лісу в урочищі Черемошне Житомирського повіту загальною площею 1230 дес. [9, арк. 6 зв.]. У цьому ж році він купив на торгах маєток Богаєвських (400 дес. землі) у Березівці поблизу куплених 1230 дес. у Черемошному [10, арк. 5]. Незважаючи на малородючі поліські ґрунти, Ю. Арндту вдалося налагодити прибуткове господарство у маєтку Черемошне.

Найбільш відомим з нащадків Ю. Арндта став старший син від другого шлюбу – Іван. Він продовжував господарські справи батька, налагодив роботу млина та інших виробництв [19]. І. Арндт був членом Державної Думи, сприяв створенню в Житомирі органів земського самоуправління і плідно працював у них. За свої кошти І. Арндт побудував у 1907–1911 рр. школу у Березівці, яка і на сьогодні працює і залишається рукотворною пам'яткою про Арндтів.

В умовах краю помітною булароль німці в розвитку лісорозробної, деревообробної, суконної, паперової, борошномельної, пивоварної промисловості. Так, підприємливі німці займалися лісорозробками, засновували лісопильні заводи та різні деревообробні підприємства. Зокрема, В. Рау належали 3 лісопильні заводи в с. Козин, с. Оршів та містечку Степань Ровенського повіту; А. Кендау – лісопильний завод у с. Плоска Дубенського повіту; купцеві Альбрехту – такий же завод в с. Касареві того ж повіту [13, с. 287; 32, с. 220, 228].

Велике лісопереробне підприємство німецької фірми «Вольф Герман» було розташовано поблизу Романова Новоград-Волинського повіту. Скуплений ліс після первинної обробки відправляли до німецьких міст Кенігсберга і Данцига, а потім поставляли на німець-

кі верфі для корабельних щогл, палуб, також для виготовлення артилерійських лафетів, шпал та інших потреб німецької армії [15, с. 97]. Біля містечка Вишнівець Кременецького повіту з 1887 р. працював лісопильний завод німецького акціонерного товариства «Берлінська лісова контора». Виготовлені матеріали відправляли до Данцига. У сенсі підприємницької діяльності слід згадати й землеробсько-промислову колонію Кенеберг, яка належала берлінській фірмі «Вільгельм Кене і Берг». Вона володіла 10 тис. дес. землі, лісопильним заводом і навіть власною залізничною гілкою до станції Дубно [Там же, с. 97]. Зрозуміло, що такі масові лісорозробки спустошували значні площі лісу, що без подальшого відтворення спричиняло складні наслідки для лісових багатств Волині.

Крім лісопильних заводів, німці засновували і деревообробні підприємства, подаючи приклад підприємницької кмітливості і раціонального використання сировини. Так, скажімо, із залишків дубових колод з лісопильних заводів вони налагодили виробництво паркету. Такі фабрики діяли в Здолбунові Острозького повіту (засновник барон Л. Кронеберг), в с. Лози Кременецького повіту (засновник Ф. Аутергоф). У 1897 р. Р. Тайбер заснував у Житомирі фабрику дерев'яних цвяхів і колодок, яка за обсягом виробництва займала провідне місце [27].

Німці, крім того, засновували також папірні. Зокрема, Г. Фукнер заснував паперові фабрики у селах Верба та Рудня Почаївська Ровенського повіту, а також фабрику паперової маси в Сапанові Кременецького повіту [19]. У Житомирі прибутково працювала фабрика лайкових рукавичок Г. Трибеля, у Житомирському повіті с. Здань-Болярка – шкіряний завод В. Зейделя [Там же]. Поширеним на Волині було і пивоваріння, яке також стало сферою підприємницької діяльності німців. У 1903 р. І. Альбрехт побудував пивоварний завод «Волинь» у с. Крошня Житомирського повіту, продукція якого мала широкий попит, була удостоєна високих нагород на зарубіжних виставках [19]. У Пулинах цього ж повіту з 1908 р. працювали пивоварні заводи Білика і Янца [11, арк. 2].

Серед німецьких господарів було багато таких, хто займався різними промислами, «...есть между ними хорошие ткачи, кузнецы и плотники, которых особенно много в виду большого спроса на этот труд» [7, арк. 401 зв]. Німецькі переселенці започаткували виробництво сукна, заснувавши 1832 р. поблизу містечка Рожище Луцького повіту колонію Вовнянка, яка стала унікальним прикладом промислової колонії. Тут у 1834 і 1838 рр. селяни Г. Штейнгауер, Г. Лан-

ге заснували суконні фабрики; У 1858 р. три фабрики були відкриті купцем К. Брокером і селянами Г. Вутке та І. Ренном, і в 1860, 1863, 1864, 1866, 1872, 1873, 1882 і 1890 рр. відповідно К. Лібгольцем, Ф. Бюргером і В. Вердіним, Е. Ябушем, Ю. Рейном, А. Кірхнером, С. Дрвсом та Е. Бюргером [26, с. 52–54]. Здебільшого фабрики Вовнянки виготовляли просте грубе сукно, яке збували на місцевих ринках або ж перекупникам. У 1870 р. у Рожищі пруський підданий К. Тонн заснував велику суконну фабрику, на якій виготовляли якісне тонке сукно [Там же, с. 51].

Ремісничче виробництво серед німецьких господарств було представлене в основному майстернями – переважно кузнями і столярнями. Певну частку становили також млини, ковбасні, дрібні олійні, пекарні. Велика частка у виробництві належала, зокрема мірошникам, їх нерідко наймали для будівництва млинів і роботи на них. Подекуди німці намагалися мати власні млини. Зокрема, в с. Медведово (8 км від Ємільчино) працювали 2 вітряні млини, які належали Карлу та Адольфу Мердке [12, арк. 25]. Варто виділити кваліфікованих слюсарів та інших ремісників слюсарно-механічної майстерні колонії Анете Новоград-Волинського повіту. Вони виготовляли навіть двигуни для млинів, які мали неабиякий попит як на території губернії, так і за її межами. Відомими були майстри токарної і слюсарної справи брати Корт з Фасової Рудні Житомирського повіту, які в своїй майстерні виготовляли упряж для коней, молотилки, косарки, віялки, соломорізки [21, с. 165].

Отже, німці-колоністи показували приклад дбайливого прибуткового господарювання. Загалом інтеграція в систему економічних відносин Волині німців позитивно впливала на розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі та підприємництва. І хоча вони трималися відокремлено, живучи компактними поселеннями, протедосвід колоністів був показовим для корінних мешканців, які запозичували їхні методи господарювання. Незважаючи на помітний внесок німців у соціально-економічний і культурний розвиток краю, що виходить за межі Волині, доля німців у кінцевому підсумку була нещасливою.

Бібліографічні посилання

1. **Бармак, М. В.** Міграційні процеси серед німецького, чеського та європейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / М. В. Бармак. – К., 1997. – 225 с.

2. **Васильчук, В. М.** Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. [Текст]: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. М. Васильчук. – К., 2006. – 500 с.

3. Державний архів Житомирської області [Текст]. – Ф. 226, оп. 1, спр. 790, 82 арк. – Далі: ДАЖО.
4. ДАЖО [Текст]. – Ф. 17, оп. 2, спр. 3482, 32арк.
5. ДАЖО [Текст]. – Ф. 19, оп. 3, спр. 1189, 22арк.
6. ДАЖО [Текст]. – Ф. 19, оп. 3, спр. 1188, 18арк.
7. ДАЖО [Текст]. – Ф. 226, оп. 1, спр. 47, 782 арк.
8. ДАЖО [Текст]. – Ф. 35, оп. 1, спр. 306, 6 арк.
9. ДАЖО [Текст]. – Ф. 33, оп. 1, спр. 332, 8 арк.
10. ДАЖО [Текст]. – Ф. 33, оп. 1, спр. 307, 8 арк.
11. ДАЖО [Текст]. – Ф. 2524, оп. 1, спр. 147, 12 арк.
12. ДАЖО [Текст]. – Ф. 104, оп. 1, спр. 18, 25 арк.
13. **Забелин, А. С.** Военно-статистическое обозрение Волынской губернии [Текст] / А. С. Забелин. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1887. – 368 с.
14. **Загривий, Ю.Н.** Повертаючись у минуле: до історії німецьких поселень на Житомирщині [Текст] / Ю. Н. Загривий // Мат. Всеукр. наук.-краснав. конф. до 130-річчя Житомир. обл. наук. універсальн. б-ки. – Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1996. – С. 111–114.
15. **Костюк, М.П.** Німецькі колонії на Волині (XIX – початок ХХ століття) [Текст] / М. П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
16. **Кремринг, Л.** Фасова Рудня [Текст] / Л. Кремринг // Родина Волинь. – Визентгайд – Житомир, 1998. – Т. 17. – С. 121–145.
17. **Лутай, М. Е.** Немцы в Украине: история и современность [Текст] / М. Е. Лутай. – Житомир, 2010. – 540 с.
18. **Надольська, В. В.** Національні меншини на Волині (середина ХІХ - початок ХХ століть) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / В. В. Надольська. – Луцьк, 1996. – 258 с.
19. Памятная книжка Волынской губернии на 1915г. [Текст]. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. комитета, 1915. – 128 с.
20. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Центр.стат. комитет МВД. – Т. VIII: Волынская губерния. – 1904. – 282 с.
21. **Поліщук, Ю. М.** Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: політико-правовий аспект [Текст] / Ю.М. Поліщук, О.Г. Суліменко. – Житомир: Волинь, 2004. – 165 с.
22. Родина Волинь. Сборник статей о жизни немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины, составленный на основании публикаций немецкого исторического общества «Волинь» в «Волыньских тетрадах» («WolhynischeHefte»)[Текст]. – Визентгайд; Житомир: Волинь, 1998. – 212 с.
23. **Скиба П.** Андрієвичі – мій рідний край, моя історія жива! Історико-краснавчий нарис [Текст] / П. Скиба, О. Гаврилюк. – Броди: Просвіта, 2009. – 256 с.

24. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли [Текст]. – Житомир: Волынской губернии тип., 1913. – 270 с.
25. **Суліменко, О. Г.** Німці Волині (кінець XVIII– початок XX ст.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / О. Г. Суліменко. – К., 2002. – 189 с.
26. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог [Текст]. – К., 1895. – Вып. III. – 276 с.
27. Фабрично-заводские предприятия Российской империи [Текст] / под ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
28. **Arndt, N.** Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick [Text] / N. Arndt. – Würzburg: Kraft Verlag, 1994. – 96 s.
29. **Arndt, N. Die Schitomirer Arndts** [Text] / N. Arndt. – Würzburg: Holzner – Verlag, 1970. – 151 s.
30. **Giesbrecht, W.** Wolhynien und die Wolhynien deutschen [Text] / W. Giesbrecht // Wolhynische Hefte Folge 3. – Historischen Verein Wolhyniener. V., Schwabach, Wiesentheid. – S. 18–42.
31. **Holz, H.** Deutscher Anteil an Handel und Gewerbe in Wolhynien [Text] / H. Holz // Wolhynische Hefte Folge 3. – Historischen Verein Wolhyniener. V., Schwabach, Wiesentheid. – S. 127–152.
32. **Praxenthaler, B.** Antennbestände über Wolhynien deutschen im Gebietsarchiv Shitomir [Text] / B. Praxenthaler. – München: Osteuropa Institut, 1995. – 101 s.

Надійшла до редколегії 20.05.2016